

Discourse Analysis of the Statement of the "Second Step of the Revolution": Opportunities and Threats to the Advancement of the Islamic System Considering the Concept of "Enemy"

Received: 28/04/2022

Accepted: 08/10/2022

Azadeh Zinvand Lorestani—

Mohammad Reza Aghreparast—

Sayyed Hassan Malaekeh—

(210-235)

During the four decades since the victory of the Islamic Revolution, the Islamic Republic of Iran has faced various threats and opportunities, both internal and external. The constructive components of the Islamic Revolution, led by Imam Khomeini and then Ayatollah Khamenei, have put the Islamic system on a path that has made good use of opportunities to a large extent and has largely repelled threats. On the fortieth anniversary of the regime, the Supreme Leader of the Revolution in 1397 issued a statement "The second step of the revolution", to chart the future path of the Islamic regime in the second forty years. This strategic document outlines the atmosphere of the future that by analyzing the discourse governing the statement, the main threats and opportunities for the advancement of the Islamic system from the perspective of the second step statement can be analyzed and enumerated. On this basis, the main question of this research is formulated as follows: What are the main opportunities and threats for the advancement of the Islamic system based on the discourse of the statement of the second step of the revolution? In order to answer this main question, we have posed two sub-questions: 1- How did the Leader of the Revolution represent his discourse in the statement of the second step? 2- To what extent are the opportunities and threats for the advancement of the Islamic system represented in the discourse governing the second step statement? In this article, using the method of discourse analysis, we try to reveal the ideological components of the second step statement, which is somewhat formulated against the rival discourse and the concept of "enemy". Identify the main threats and opportunities envisaged in the discourse of the Supreme Leader of the Revolution for the second forty years of the Islamic system.

Keywords: Statement of the second step, opportunity, threat, enemy, discourse analysis of Laclau and Mouffe.

— . PhD student, Department of Political Science and International Relations, Shahreza Branch, Islamic Azad University, Shahreza, Iran, azlo1376@gmail.com.

— . Assistant Professor of Political Science and International Relations, Shahreza Branch, Islamic Azad University, Shahreza, Iran, (corresponding author) aghareb@iaush.ac.ir.

— . Assistant Professor of Political Science and International Relations, Shahreza Branch, Islamic Azad University, Shahreza, Iran, malaekeh@iaush.ac.ir.

تحلیل گفتمان بیانیه «گام دوم انقلاب»: فرصت‌ها و تهدیدهای پیش‌روی نظام اسلامی باتوجه به مفهوم «دشمن»

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۰۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۷/۱۶

آزاده زینوند لرستانی -
محمدرضا اقارب پرست -
سیدحسن ملائکه -
(۲۱۰-۲۳۵)

چکیده

جمهوری اسلامی ایران طی چهار دهه پس از پیروزی انقلاب اسلامی، تهدیدها و فرصت‌های گوناگون، داخلی و خارجی را پشت سر گذاشته است. مؤلفه‌های سازنده انقلاب اسلامی به واسطه رهبری امام خمینی و سپس حضرت آیت‌الله خامنه‌ای نظام اسلامی را در مسیری قرار داده است که از فرصت‌ها تا حدود بسیار زیادی به خوبی استفاده کرده و تا حد قابل توجهی تهدیدها را دفع کرده است. در چهل سالگی نظام، رهبر انقلاب در سال ۱۳۹۷ با صدور بیانیه «گام دوم انقلاب»، به ترسیم مسیر آتی نظام اسلامی در چهل سال دوم پرداخت. این سند راهبردی، فضای آینده را ترسیم کرده است که با تحلیل گفتمان حاکم بر بیانیه می‌توان عمده‌ترین تهدیدها و فرصت‌های پیش‌روی نظام اسلامی از منظر بیانیه گام دوم را تحلیل و احصاء کرد. بر همین پایه، پرسش اصلی این پژوهش اینگونه طرح شده است: عمده‌ترین فرصت‌ها و تهدیدهای پیش‌روی نظام اسلامی بر پایه گفتمان بیانیه گام دوم انقلاب کدام‌اند؟ در راستای پاسخ به این پرسش اصلی، دو پرسش فرعی طرح کرده‌ایم: ۱- رهبر انقلاب گفتمان خود را در بیانیه

— . دانشجوی دکتری گروه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، واحد شهرضا، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرضا،

ایران، azlo1376@gmail.com.

— . استادیار گروه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، واحد شهرضا، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرضا، ایران،

(نویسنده مسئول) aghareb@iaush.ac.ir.

— . استادیار گروه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، واحد شهرضا، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرضا، ایران،

malaekheh@iaush.ac.ir.

گام دوم چگونه بازنمایی کرده است؟ ۲- در گفتمان حاکم بر بیانیه گام دوم، فرصت‌ها و تهدیدهای پیش‌روی نظام اسلامی در چه سطوحی بازنمایی شده است؟ در این مقاله با استفاده از روش تحلیل گفتمان تلاش می‌کنیم تا با آشکار ساختن مؤلفه‌های ایدئولوژیک بیانیه گام دوم، که تا حدودی در برابر گفتمان رقیب و مفهوم «دشمن» صورت‌بندی شده است، عمده‌ترین تهدیدها و فرصت‌های پیش‌بینی شده در گفتمان رهبر انقلاب برای چهل سال دوم نظام اسلامی را شناسایی کنیم که در سطوح هویتی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی و رسانه‌ای بازنمایی شده است.

واژگان کلیدی: بیانیه گام دوم، فرصت، تهدید، دشمن، تحلیل گفتمان لاکلاو و موفه.

۱. مقدمه

همان‌طور که بنیان‌گذار جمهوری اسلامی امام خمینی علیه السلام فرموده است: «شک نباید کرد که انقلاب اسلامی ایران از همه انقلاب‌ها جداست؛ هم در پیدایش و هم در کیفیت مبارزه و هم در انگیزه انقلاب و قیام. و تردید نیست که تحفه الهی و هدیه غیبی بوده که از جانب خداوند متان بر این ملت مظلوم و غارت‌زده عنایت شده است» (موسوی خمینی، ۱۳۷۸، ۲۱: ص ۴۰۲). چنین انقلابی دارای ویژگی‌هایی است که آن را از دیگر انقلاب‌ها متمایز می‌سازد: ۱. برخاسته از اسلام اصیل، ۲. برخوردار از رهبری الهی، ۳. مردمی بودن، ۴. وجهه فرهنگی بارز، ۵. درهم آمیختن دین و دنیا، ۶. هدف قراردادن آرمان‌های بلند بشری (کلاوتری، ۱۳۹۹، ۳۱-۳۶).

طرح مسئله: نظام سیاسی برآمده از انقلاب اسلامی ایران، طی چهار دهه گذشته با فرصت‌ها و تهدیدهایی گوناگون مواجه شده است، اما مؤلفه‌های سازنده انقلاب تاکنون نظام اسلامی را با رهنمودهای رهبر انقلاب در مسیری قرار داده است که بتواند با چالش‌ها مقابله و از فرصت‌ها استفاده کند. با صدور بیانیه «گام دوم انقلاب» در چهل سالگی انقلاب از سوی مقام معظم رهبری دامنه العالی، چهل سال پیش‌روی نظام اسلامی و مسیری که باید در آن حرکت کرده و روبه‌جلو رفت را ترسیم کرده است. گفتمان رهبر انقلاب در بیانیه گام دوم از مؤلفه‌هایی تشکیل شده است که تصویر آینده مبتنی بر آن‌ها ترسیم شده است: ۱. عدالت و

مبارزه با فساد، ۲. معنویت و اخلاق، ۳. استقلال و آزادی» (مریجی، ۱۳۹۸، ۸۶-۸۸). یکی از ویژگی‌های بیانیه گام دوم انقلاب، برپایه تحلیل گفتمان، پیش‌بینی فرصت‌ها و تهدیدهای پیش‌روی نظام اسلام است که آن‌ها را در مواجهه با «غیر»، «دشمن» یا گفتمان‌های رقیب طرح کرده است. این فرصت‌ها و تهدیدها را می‌توان از طریق تحلیل گفتمان پیام‌های اصلی و آشکار و نهان موجود در متن بیانیه و باتوجه به مفهوم «دشمن» شناسایی کرد و همچنین مشخص کرد که رهبر انقلاب این فرصت‌ها و تهدیدها را در چه سطحی - هویتی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی، کارکردی، داخلی و خارجی و... - مورد توجه قرار داده است.

پرسش اصلی: عمده‌ترین فرصت‌ها و تهدیدهای پیش‌روی نظام اسلامی در بیانیه گام دوم انقلاب کدام‌اند؟ در پاسخ به این پرسش اصلی، سه پرسش فرعی می‌توان طرح کرد: ۱. گفتمان انقلاب اسلامی شامل کدام دال مرکزی و دال‌های شناور است و گفتمان‌های رقیب آن کدام‌ها هستند؟ ۲. رهبر انقلاب گفتمان خود را در بیانیه گام دوم چگونه بازنمایی کرده است؟ ۲. در گفتمان حاکم بر بیانیه گام دوم، فرصت‌ها و تهدیدهای پیش‌روی نظام اسلامی در چه سطوحی بازنمایی شده است؟

این پژوهش از نوع بنیادی و کیفی است. روش گردآوری داده‌های پژوهش نیز کتابخانه‌ای است. در این مقاله برای تحلیل داده‌ها از روش تحلیل گفتمان استفاده شده است؛ به‌گونه‌ای که این مقاله در چهارچوب تحلیل گفتمان سعی در آشکارساختن مؤلفه‌های ایدئولوژیک در بیانیه گام دوم انقلاب دارد. روایت بیانیه از انقلاب اسلامی و نظام اسلامی دارای مواضعی ایدئولوژیک است که رهبر انقلاب آن را در گفتمان خود و در ارتباط با گفتمان رقیب، «دشمن»، بازنمایی کرده است. از همین رو، با تحلیل گفتمان متن بیانیه و مفروض داشتن پیوند میان ایدئولوژی و قدرت در گفتمان هژمون و ارتباط آن با مفهوم «دشمن»، به تحلیل متن بیانیه می‌پردازیم و فرصت‌ها و تهدیدهای پیش‌روی نظام را در سطوح هویتی، اقتصادی و سیاسی و... شناسایی و مشخص می‌کنیم. از همین رو، تحلیل گفتمان لاکلا و موف را به کار بسته‌ایم.

۲. تعریف مفاهیم: فرصت و تهدید

در بحث از فرصت‌ها و تهدیدهای یک نظام سیاسی، همواره بحث ظرفیت‌ها، قوت‌ها و نقاط ضعف نیز همراه آن است، به‌گونه‌ای که بحث را به دو حوزه داخلی (قوت‌ها و ضعف‌ها)، و خارجی (فرصت‌ها و تهدیدها) تقسیم می‌کنند. هرچند چنین تفکیکی معقول به‌نظر می‌رسد، می‌توان با اندکی تغییر به دسته‌بندی متفاوت‌تری پرداخت. می‌توان از فرصت‌ها و تهدیدها سخن گفت و ذیل هرکدام بحث «داخلی و خارجی» و ذیل آن، بحث قوت‌ها و ضعف‌ها را آورد. در ادامه به تعریف مفاهیم فرصت و تهدید می‌پردازیم.

۲-۱. فرصت‌ها

فرصت (opportunity) عبارت است از چشم‌انداز مثبتی که می‌تواند عملکرد نهاد یا سازمان را در زمینه مورد مطالعه بهبود بخشد. در سطح کلان، فرصت وضعیتی است که به دولت‌ها این امکان را می‌دهد که با برنامه‌ریزی دقیق، اهداف خود را تأمین و تهدیدها را دفع کنند (بهروزی لک و قربانی، ۱۳۹۳، ۶۵). امکان بهره‌برداری به‌موقع و صحیح از شرایط و تحولات مختلف پیش‌آمده در عرصه‌های خارجی به‌وسیلهٔ تصمیم‌گیرندگان سیاست - به‌ویژه سیاست خارجی - نظام‌های سیاسی «فرصت» نامیده می‌شود. بهره‌گیری از این فرصت‌ها به‌منظور تحکیم علائق، اهداف، منافع و امنیت ملی صورت می‌گیرد و باتوجه‌به سمت‌وسوی آن، سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، دفاعی و... نامیده می‌شود (سلیمی‌بنی، ۱۳۹۲، ۱۵۴).

۲-۲. تهدیدها

تهدید (threats) عوامل منفی و نامطلوب محیطی است که می‌تواند مشکلاتی را برای روند پیش‌روی اقدام در سازمان، نهاد یا واحد سیاسی مورد مطالعه ایجاد کند (پیرس و رابینسون، ۱۳۸۹، ۳۰۷-۳۰۹). تهدیدهای خارجی نیز مقاصد، قابلیت‌ها، ظرفیت‌ها و اقدامات گوناگون رقبا و دشمنان در عرصهٔ خارجی است که به‌منظور ممانعت از موفقیت یا ایجاد مخاطره در دستیابی به علائق، مقاصد، منافع بنیادین و امنیت ملی یک کشور اعمال می‌شود. گوناگونی تهدیدات متوجه یک نظام سیاسی، در عرصه‌های سیاسی، فرهنگی،

اجتماعی، اقتصادی و دفاعی-امنیتی پدیدار می‌شود (سلیمی‌بنی، ۱۳۹۲، ۱۵۴).
می‌توان تهدیدها و فرصت‌های چهل سال گذشته انقلاب اسلامی را این‌گونه خلاصه کرد:

جدول ۱: فرصت‌ها و تهدیدهای چهل سال گذشته انقلاب اسلامی

داخلی	نقاط قوت سیاسی	(۱) اسلامیت، (۲) جمهوریت و تفکیک قوا، (۳) استقلال در سیاست خارجی، پرسشگری و نظارت عمومی
فرصتها	فرصت‌های سیاسی	(۱) صدور انقلاب، (۲) همراهی و حمایت از ملت‌های مظلوم، (۳) گفت‌وگوی تمدن‌ها، (۴) نفوذ در کشورهای منطقه و اسلامی، (۵) تشکیل محور مقاومت، (۶) سقوط رژیم صدام، (۷) شکست طالبان، (۸) شکست سیاست‌های آمریکا و غرب در خاورمیانه، (۹) شکست داعش
	سیاسی	(۱) جناح‌گرایی نامعقول، (۲) اختلاف‌های سیاسی رادیکال، (۳) ترجیح منافع حزبی بر منافع ملی، (۴) نگاه به بیرون و به‌ویژه غرب، (۵) مسئله نفوذ، (۶) ناکارآمدی نظام اداری
تهدیدها	اقتصادی	۱. اقتصاد دولتی، ۲. وابستگی به نفت، ۳. واردات و بی‌توجهی به ظرفیت‌های تولیدی داخلی، ۴. رانت و فساد، ۵. تورم بالا
	اجتماعی و فرهنگی	۱. ترویج سبک زندگی غربی، ۲. رسانه‌های داخلی ناکارآمد، ۳. کاهش فرزندآوری، ۴. جهانی شدن
خارجی	سیاسی	۱. جنگ روانی دشمن، ۲. طرح خاورمیانه بزرگ، ۳. جهانی سازی سیاست، ۴. ائتلاف‌های منطقه‌ای ضدایرانی، ۵. تحریم‌های بین‌المللی

(منبع: سلیمی‌بنی، ۱۳۹۲)

۳. ادبیات پژوهش

می‌توان به تعدادی از پژوهش‌های انجام‌شده درباره بیانیه گام دوم انقلاب اشاره کرد.

جدول ۲: مرور ادبیات پژوهش

ردیف	نویسندگان	عنوان پژوهش	یافته‌ها
۱	شمس‌الله میریجی	مبانی و عوامل تحقق تغییرات اجتماعی در بیانیه گام دوم انقلاب	رهبر انقلاب معتقد است نباید انقلاب را در همه جهات غیرمنفعل دانست و از تغییر در آن نگران نبود. اصولی چون عدالت، معنویت و استقلال می‌تواند در عین پذیرش تغییرات، از انفعال و خودباختگی جلوگیری کند.
۲	علی‌رضا خسروی	بازنمایی درون‌گفتمانی کارآمدی جمهوری اسلامی در گام دوم انقلاب	با استفاده از روش‌شناسی تحلیل لایه‌ای علی، شاخص‌های کارگزار کارآمد در چهار سطح لتیانی، زمینه‌ای، گفتمانی و سطح استعاره‌ها با رویکردی انتقادی مورد تحلیل و با تشریح انحرافات به‌هم‌پیوسته در لایه‌ها، اقتضائات و ملزومات کارگشا در هر سطح برای گام دوم ترسیم شده است.
۳	اسماعیل‌نوده فراهانی	الگوی حکمرانی گام اول انقلاب و دلالت‌های سیاست‌گذارانه «بیانیه گام دوم»	مهم‌ترین راهبرد زمینه‌سازی تشکیل آنچه اجمالاً می‌تواند تمدن نوین اسلامی-ایرانی نامیده شود، پیوند سه‌گانه علم، اقتصاد و سبک زندگی است.
۴	غلامرضا گودرزی و همکاران	طراحی و تبیین الگوی نهاد تمدن‌ساز، مبتنی بر تحلیل محتوای بیانیه گام دوم انقلاب	در موضوع این مطالعه، اصول و اقتضائات شامل بسترهای تحول و تعالی نهادی، معنویت و ویژگی‌های سرمایه‌انسانی هم‌تراز است. در این مسیر، موانع و آسیب‌های بیرونی و درونی شناسایی شده و در نهایت بیان راهبردهاست که ناظر به سؤال «چه باید کرد؟» بوده و جزء تجویزی الگو است.
۵	مرتضی شیرودی	قدرت نرم، تمدن نوین اسلامی و بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی	با انتخاب یک مدل مفهومی از مهم‌ترین عناصر مشترک آن سه درصد نشان‌دادن رابطه معنادار و تکاملی قدرت نرم، تمدن نوین اسلامی و بیانیه گام دوم انقلاب است که در یافته‌هایی چون رابطه سلسله‌ای و در عین تکاملی آن سه است که درصدد عرضه طرحی نو در پیوند بین گذشته تا امروز و فردای جمهوری اسلامی است.
۶	ابراهیم کلاتری	شناسایی عمده‌ترین چالش‌های پیش‌روی انقلاب اسلامی و راهکارهای مقابله با آن‌ها بر پایه تحلیل فرامتنی بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی	به‌منظور مقابله و دفع پنج چالش عمده پیش‌روی انقلاب اسلامی در گام دوم، قابل‌شناسایی است: ۱. شناخت دقیق انقلاب اسلامی، به‌منظور مقابله با چالش «تحریف و قلب حقیقت»؛ ۲. انتقال دقیق اصول و ارزش‌های انقلاب به نسل‌های آینده، به‌منظور مقابله با چالش «مقبولیت مردمی انقلاب»؛ ۴. امید و نگاه خوش‌بینانه به ظرفیت‌های درونی، به‌منظور مقابله با چالش «یأس و انفعال»؛ ۵. مدیریت جهادی، به‌منظور مقابله با چالش ناکارآمدی.

<p>مولد متن به‌دنبال ایجاد گفتمانی تعاملی همراه با ایجاد حس قرابت بوده و هدف تبیین روحیه و آرمان‌های اصیل انقلاب برای جوانان، روایت راه طی شدهٔ چهل‌ساله و ایجاد فضای گفتمانی سازنده، درصدد ترسیم مسیر آیندهٔ نظام است.</p>	<p>تحلیل گفتمان انتقادی بیانیهٔ گام دوم انقلاب اسلامی با بهره‌گیری از روش نورمن فرکلاف</p>	<p>محمدصادق نصرت‌پناه و همکاران</p>	<p>۷</p>
<p>گفتمان گام دوم انقلاب به‌مثابه یک نظام رفتاری در قالب مضامین مفهومی، ساختاری و عملکردی قابل تبیین می‌باشد.</p>	<p>تحلیل گفتمان بیانیهٔ گام دوم انقلاب اسلامی: ضرورت ایجاد یک نظام رفتاری برای اقدام فراگیر</p>	<p>جعفر ترک‌زاده و همکاران</p>	<p>۸</p>

(منبع: یافته‌های پژوهش)

عمدهٔ پژوهش‌های صورت‌گرفته روی بیانیهٔ گام دوم انقلاب، بحث «فرصت‌ها و تهدیدها» در گفتمان رهبر انقلاب را آن‌طور که باید مورد توجه قرار نداده‌اند. برخی صرفاً به شناسایی تیتروار چالش‌ها پرداخته و برخی دیگر صرفاً به «تحلیل کیفی» و «تحلیل گفتمان» بسنده کرده‌اند. وجه متمایز پژوهش ما، بهره‌گرفتن از تحلیل گفتمان و به‌ویژه ارجاع به بحث «دشمن» در شکل‌گیری فرصت‌ها و تهدیدهاست که تاحدودی براساس مباحث تحلیل گفتمان ارنستو لاکلا و شانتال موف انجام شده است.

۴. تحلیل گفتمان

در یک جمله می‌توان تحلیل گفتمان را کشف معانی ظاهری و مستتر در جریان‌های گفتمانی تعریف کرد که در شکل‌های گوناگون زبانی و فرازبانی آشکار می‌شوند (بشیریه، ۱۳۸۵، ص ۱۴). تحلیل گفتمان بیشتر در پی یافتن معناست تا علت‌کاوی. تحلیل گفتمان در مفهوم جدید، به‌عنوان یک روش پژوهش در رسانه، یا متون رسانه‌ای می‌باشد و به‌دنبال نوعی تحلیل متن است که بتواند ساختارهای بازتولیدی ناشی از آن را معرفی کند. در تحلیل گفتمان، شناخت معنای کانونی و بنیادی متن مورد مطالعه که می‌تواند یک فیلم یا سخنرانی یا کتاب یا اثر هنری باشد، هدف است و احاطهٔ جوانب و ظواهر و نشانگان متنوع به امور کانونی برای فهم معنای کانونی از جملهٔ کارهایی است که در تحلیل گفتمان صورت می‌گیرد (حسنی فر و پریان، ۱۳۹۳، ۵۳).

نورمن فرکلاف سه جنبه یا مرحله را برای تحلیل گفتمان انتقادی از هم تمیز داده است:

۱. توصیف: مرحله‌ای است که به ویژگی‌های صوری متن ارتباط دارد.
۲. تفسیر: مرحله‌ای است که به ارتباط میان متن و تعامل می‌پردازد؛ این‌که متن را محصول فرایند تولید و منبع فرایند تفسیر بدانیم.
۳. تبیین: مرحله‌ای است که به بیان ارتباط میان تعامل و بافت اجتماعی می‌پردازد؛ این‌که چگونه فرایندهای تولید و تفسیر تحت تأثیر اجتماع قرار دارند (آقاگل‌زاده و و غیاثیان، ۱۳۸۶، ۴۲-۴۳).

درنهایت، سه بُعد اصلی تحلیل گفتمان شامل این موارد می‌شود: ۱. پی‌بردن به روابط پنهان قدرت؛ ۲. تلاش برای توصیف، تفسیر و تبیین روابط میان شکل و کارکرد زبان؛ ۳. کشف مشکلات اجتماعی و تلاش برای حل آن از طریق تحلیل کنش سیاسی و اجتماعی (ترک‌زاده و همکاران، ۱۳۹۹، ۲۷۷).

۴-۱. تحلیل گفتمان لاکلا و موف

گفتمان‌ها از مجموعه‌ای از مفاهیم و عناصر تشکیل شده‌اند که ارتباط معنایی با هم دارند. مهم‌ترین عناصر هر گفتمان در نظریه لاکلا و موف عبارت‌اند از: مفصل‌بندی، دال مرکزی، دال‌های شناور، عناصر و وقته‌ها، انسداد، قلمرو گفتمانی (حجازی و بهرامی، ۱۳۹۸، ۷-۸). گفتمان‌ها سیستم‌های مترتب بر پراکندگی هستند که دال مرکزی موجب انسجام آن‌ها می‌شود. با مفصل‌بندی، عناصر پراکنده در درون یک گفتمان با هم ارتباط می‌گیرند، به گونه‌ای که این عناصر هویت جدیدی می‌یابند. عناصر نشانه‌های تثبیت‌نشده‌ای هستند که گفتمان‌های مختلف می‌کوشند به آن‌ها معنا بدهند. برعکس، وقته‌ها عناصر مفصل‌بندی‌شده درون یک گفتمان می‌باشند که به هویت و معنای موقتی دست یافته‌اند. طی مفصل‌بندی، دال‌های اصلی در زنجیره هم‌ارزی با یکدیگر ترکیب می‌شوند و در برابر یک «غیر» که تهدید می‌کند قرار می‌گیرند (منوچهری، ۱۳۸۴، ۱۱۴ به نقل از نباتیان، ۱۴۰۰).

۴-۱-۱. ضدیت‌ها: مفهوم «دشمن»

نکته مهم در بحث فرصت‌ها و تهدیدها که گفتمان‌ها می‌توانند بازنمایی کنند، همان‌طور که

لاکائو و موفه توضیح داده‌اند، به واسطه «دشمن» معنا پیدا می‌کند. آن‌ها به توسعه مفهومی از گفتمان همت گماشته‌اند که به‌طور مشخص با فرایندهایی سیاسی سروکار دارد (استوکر و مارش، ۱۳۸۴، ۱۴۷-۱۹۶). از ویژگی‌های ذاتی گفتمان‌ها، ضدیت و غیریت است. براین اساس، گفتمان‌ها با «غیر» هویت یافته و نظام معنایی خود را تنظیم می‌کنند. در واقع، بررسی نظام معنایی یک گفتمان مستلزم تعریف آن در مقابل گفتمان رقیبش و دستیابی به تفاوت‌ها و تعارض‌های معنایی میانشان است. به اعتقاد لاکلا و موف، اساساً هویت تشکل‌های گفتمانی در روابط غیریت‌سازانه شکل می‌گیرد (نباتیان، ۱۴۰۰: ۹ و ۱۰). برپایه برخی مفروضات تحلیل گفتمان لاکائو و موفه، که تحلیل گفتمان را به دو حوزه متنی و فرامتنی تسری می‌دهند، گفتمان‌ها همواره به واسطه «دشمن» هویت پیدا می‌کنند و نظام معنایی خود را براساس آن تنظیم می‌کنند. وجود گفتمانی که مطلقاً و به‌تنهایی بر جامعه حاکم باشد، براساس این نظریه امکان‌پذیر نیست... مگر اینکه آن را در مقابل یک دشمن قرار دهد. درحقیقت، برای بررسی ساختار نظام معنایی یک گفتمان باید آن را در مقابل ساختار نظام معنایی گفتمان رقیبش قرار داد و نقاط درگیری و تفاوت‌های معنایی را پیدا کرد (حسینی فر و پریان، ۱۳۹۳: ۵۹).

۵. تحلیل گفتمان انقلاب اسلامی

از نظر محتوایی، که درونمایه هر گفتمان به‌شمار می‌رود، «گفتمان انقلاب اسلامی براساس اسلام‌گرایی نوین در جهت حفظ هویت فرهنگی اسلامی-ایرانی شکل گرفته» و در واقع این اسلام‌گرایی نوین، خوانشی انقلابی از اندیشه سیاسی شیعه است که در نوعی ایدئولوژی انقلابی مفصل‌بندی شده است. این برداشت از اسلام، با نام اسلام‌گرایی نوین یا اسلام سیاسی شناخته می‌شود. «اسلام سیاسی به آن دسته از جریان‌های اسلامی گفته می‌شود که اسلام را دینی سیاسی-اجتماعی معرفی می‌کنند و بر تفکیک‌ناپذیری دین و سیاست تأکید کرده و مدعی هستند اسلام از نظریه‌ای جامع درباره دولت و سیاست برخوردار است و به دلیل تأکید بر وحی از دیگر نظریه‌های سیاسی متکی بر خرد انسانی، برتر است.» درحقیقت، «هدف نهایی انقلاب اسلامی نه تغییر یک نظام سیاسی به نظام سیاسی دیگر،

بلکه در انداختن طرحی نو و رقم زدن عالمی جدید بر پایه دین، اخلاق، علم و عقلانیت بود» (حسین نیا و همکاران، ۱۳۹۸، ۳۱).

رهبران انقلاب اسلامی، از اصلی ترین شکل دهندگان گفتمان انقلاب اسلامی هستند. گفتمان انقلاب که خود را در برابر غیریتها تعریف کرده است. در ادامه به تحلیل گفتمان انقلاب اسلامی می پردازیم و بر متن بیانیه گام دوم و استخراج دال مرکزی و دال های شناور، و گفتمان های دشمن تأکید می کنیم. در این خصوص، در هر مرحله، نخست به تحلیل گفتمان انقلاب می پردازیم و سپس متن بیانیه را نیز بررسی می کنیم.

۵-۱. دال مرکزی

دال مرکزی، ستون اصلی هر گفتمان است که همه دال ها با آن مفصل بندی شده و تبدیل به «وقته» خواهد شد. این دال مرکزی، در گفتمان بر مفهوم حق بودن استوار بوده و دارای پذیرش عامه است. بنابراین «یک انقلاب دینی می بایست مفهوم حق را در سامانه تئوریک خود حل و فصل کند. در انقلاب دینی ایران، فقیه یا فقها شایسته ترین افراد برای حکومت بودند» (فرازی، ۱۳۹۴، ۱). ولایت فقیه که در گفتمان انقلاب اسلامی به عنوان دال مرکزی شناخته می شود، بر اساس نظر امام خمینی علیه السلام حکومتی تشکیل می دهد که از دیدگاه قدرت، «بسان قلمرو حکومت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و امامان، تام است؛ لذا ایشان معتقد به ولایت مطلقه فقیه بود.» بر این اساس، باید گفت در گفتمان انقلاب اسلامی ولایت فقیه که عمود خیمه حکومت است، باید عقلاً دارای همه اختیارات و کلیت قلمرو حکومت باشد و به این ترتیب، همه اجزای گفتمانی دیگر اسلام سیاسی، بر این محور اصلی باید مفصل بندی شده و تبدیل به وقته گردد (حسین نیا و همکاران، ۱۳۹۸، ۳۳ و ۳۴).

در نتیجه، گفتمان انقلاب اسلامی نتیجه مفصل بندی مؤلفه ها و نشانه های اسلامی و مدرن حول دال مرکزی حکومت اسلامی با ابتدای بر ولایت فقیه است که در قالب پارادیم اسلام سیاسی قابل فهم می باشد. در این گفتمان، مفاهیمی چون ولایت فقیه، حکومت اسلامی (مردم سالاری دینی)، اشتغال دین بر سیاست (تقابل با سکولاریسم)، اجرای شریعت در جامعه، امت گرایی اسلامی (وحدت اسلامی)، دفاع از آرمان فلسطین و مبارزه

با استکبار جهانی به تدریج برجسته گردید و منظومه گفتمانی در غیریت‌سازی با سلطه غرب را شکل داد (حسینی‌زاده، ۱۳۸۶، ۲۷۳ به نقل از نباتیان، ۱۴۰۰). گفتمان انقلاب اسلامی با مفصل‌بندی مفاهیم موفق حول حکومت اسلامی (ولایت فقیه)، «غیر»‌های خود را از صحنه رقابت داخلی طرد کرد و هژمونیک شد. نکته شایان ذکر اینکه گفتمان انقلاب اسلامی درصدد نفی مظاهر تجدد نیست، بلکه از دستاوردهای آن بهره می‌برد؛ اما با تأکید بر مفاهیمی نظیر جامعیت دین، حکومت اسلامی، اشتغال دین بر سیاست و اجرای شریعت در جامعه، از گفتمان‌های مدرن سکولار متمایز می‌شود (نباتیان، ۱۴۰۰، ۱۰). در متن بیانیه گام دوم انقلاب نیز «نظام اسلامی» که «ولی فقیه» رهبر آن است همان دال مرکزی است. واژه‌های «انقلاب»، «انقلابی»، «استقلال»، «آزادی»، «جمهوری اسلامی»، «مستکبر» و «ایران اسلامی» را می‌توان واژه‌هایی در نظر گرفت که حول «نظام اسلامی» مفصل‌بندی شده و از دال‌های شناور محسوب می‌شوند (بیانیه گام دوم).

۵-۲. دال‌های شناور

دال‌های شناور، دال‌هایی هستند که در حوزه گفتمان‌گونگی قرار دارند و هر گفتمان با برگزیدن آن‌ها، آن‌ها را بر گرد دال مرکزی خود مفصل‌بندی کرده و با این عمل آن‌ها را به وقته تبدیل می‌کند. تا پیش از تبدیل به وقته، آن‌ها عنصر نامیده می‌شوند. در واقع، برداشتی که هر گفتمان از این دال‌های شناور، یعنی عناصر گفتمانی می‌نماید، وقته‌ها را پدید می‌آورد (حسینی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۸، ۳۵). دال‌های شناور و مهم گفتمان انقلاب اسلامی که در بیانیه گام دوم انقلاب نیز قابل شناسایی هستند، عبارت‌اند از:

اشتغال دین بر سیاست، که آن را از گفتمان‌های سکولار متمایز می‌کند و هویت گفتمان انقلاب را در تقابل با سکولاریسم شکل می‌دهد. براین اساس، اسلام جامعیت داشته و همه وجوه دنیوی و اخروی حیات انسان را دربرمی‌گیرد و به دلیل اتکای بر وحی الهی، از گفتمان‌های متکی بر خرد انسانی صرف، برتر می‌باشد (حسینی‌زاده، ۱۳۸۶، ۱۷). از نشانه‌های مهم این گفتمان، اجرای شریعت و احکام شرعی است؛ چراکه اجرای شریعت هدف حکومت اسلامی است. گفتمان بیانیه گام دوم، بر پایه دال مرکزی، نظام اسلامی را

انقلابی معرفی می‌کند که همچون «نهضت بزرگ دینی»، «دین و دنیا را کنار هم» مطرح می‌کند که «با حفظ و پایبندی به شعارهای خود همچنان پیش می‌رود». گفتمان بیانیه «شعارهای جهانی این انقلاب دینی» را جهان‌شمول و «انقلاب اسلامی» را «همچون پدیده‌ای زنده و بااراده» تصویر می‌کند که در برابر گفتمان‌های رقیب یا دشمن، «شرق و غرب مادی» و «چپ و راست مدرنیته»، ضمن مفصل‌بندی دال‌های شناور خودش، هویت خود را نیز در مقابل آن‌ها تعریف می‌کند (بیانیه گام دوم).

امت‌گرایی یکی دیگر از دال‌های گفتمان انقلاب اسلامی است. امت‌گرایی نوعی آرمان‌شهر متشکل از انسان‌های هم‌عقیده و متحد است که به فراسوی مرزهای ملی نظر دارد. در واقع، وحدت امت اسلامی مبتنی بر نوعی پذیرش ایمان و تعهد درونی تعمیم‌یافته است که این همدلی و اتحاد در برابر استکبار و نظام سلطه تعریف می‌گردد (نباتیان، ۱۴۰۰، ۱۲). استکبارستیزی نیز یکی دیگر از دال‌های مهم است. گفتمان انقلاب اسلامی هویت خود را در غیریت‌سازی با استکبار و سلطه غرب تعریف کرده است و با آرمان‌رهایی ملت‌ها از ستم و سلطه استکبار به جذب نیروی اجتماعی پرداخته است (نباتیان، ۱۴۰۰، ۱۴). در بیانیه گام دوم نیز هویت انقلاب اسلامی به‌گونه‌ای در برابر گفتمان‌های رقیب تعریف می‌شود که نوعی فضای تخاصم را ترسیم می‌کند که در آن «ملت‌های زیر ستم» و «ملت‌هایی که به‌پا خاسته و انقلاب کرده‌اند»، نتوانسته‌اند مانند انقلاب اسلامی در برابر گفتمان رقیب دوام بیاورند؛ درحالی‌که گفتمان انقلاب اسلامی با «شکستن چهارچوب‌ها»، «کهنگی کلیشه‌ها را به رخ دنیا کشید» و «آغاز عصری جدید را اعلام نمود» و «سردمداران گمراهی و ستم» در تلاش برای «خفه کردن» انقلاب اسلامی شکست خورده و «به اجل محتوم خویش نزدیک‌تر شدند» (بیانیه گام دوم). دال‌هایی مانند عدالت‌خواهی، جمهوریت و مردم‌سالاری، و عقل‌گرایی نیز از دال‌های شناور گفتمان انقلاب اسلامی است که آن‌ها را حول دال مرکزی مفصل‌بندی کرده است.

۳-۵. غیریت و رقابت: دشمن

در نظریه گفتمان، با یک اثبات و یک نفی مواجه هستیم و هر گفتمان، درعین اثبات خود،

«غیر»ها را نفی می‌کند. در واقع، گفتمانِ هویت‌ساز برای اثبات هویت خود به نفی «غیر» می‌پردازد (تاجیک، ۱۳۸۴، ۱۲). ایجاد و تجربهٔ ضدیت‌های اجتماعی، یا همان فضای تنخاصم امری محوری برای نظریهٔ گفتمان در سه جنبه می‌باشد: نخست اینکه ایجاد یک رابطهٔ خصمانه که اغلب منجر به تولید یک «دشمن» یا «دیگری» می‌شود، برای تأسیس مرزهای سیاسی امری حیاتی است؛ دوم اینکه شکل‌گیری روابط خصمانه و تثبیت مرزهای سیاسی امری محوری برای تثبیت بخشی از هویت صورت‌بندی‌های گفتمانی و کارگزاران اجتماعی است؛ سوم اینکه تجربهٔ ضدیت نمونه‌ای است که حدودی بودن هویت را نشان می‌دهد. معنای دقیق ضدیت در رویکرد گفتمان چیست؟ مطابق نظریهٔ گفتمان، ضدیت به این علت اتفاق می‌افتد که کسب یک نوع هویت کامل و مثبت توسط کارگزاران و گروه‌ها امری غیرممکن است. این به آن علت است که حضور «دشمن» در یک رابطهٔ خصمانه، از کسب هویت از سوی «دوست» جلوگیری به‌عمل می‌آورد (هوارت، ۱۳۸۴، ۲۰۵ و ۲۰۶). گفتمان انقلاب اسلامی برای اثبات هویت خویش به نفی «غیر» یا دشمنانی به‌نام نظام‌های سکولار غرب (سرمایه‌داری، لیبرال یا سوسیال‌دموکراسی) و شرق (کمونیسم) پرداخته و در مقابل، به تقریب میان مسلمانان پرداخته است (نباتیان، ۱۴۰۰، ۱۹). غیریت‌ها برای گفتمان انقلاب اسلامی را می‌توان به چند حوزهٔ گفتمان‌گونگی تقسیم کرد که غرب، اسلام غیرشیعی و ملی‌گرایی در حال حاضر مهم‌ترین آن‌ها هستند. پیش از دورهٔ حاضر، زمانی که شوروی کمونیسم را رهبری می‌کرد، جریان کمونیستی نیز غیریت مهمی برای گفتمان انقلاب اسلامی به‌شمار می‌رفت (حسین‌نیا و همکاران، ۱۳۹۸، ۳۹ و ۴۰).

یکی از غیرهای گفتمان انقلاب اسلامی، غرب است. «انقلاب اسلامی در عین اعتقاد به مدرنیته به‌معنای توسعه و پیشرفت، به‌دنبال احیای سنت‌های اصیل اسلامی است. انقلاب اسلامی به‌عنوان یک پدیدهٔ متحول‌کننده، مناقشات بسیاری را بین نظریات جدید و قدیم انقلاب در غرب ایجاد کرد و نقش دین را در تحول اجتماعی مورد توجه قرار داد» (پورپزشک، ۱۳۹۰، ۷۴). در برداشت گفتمان انقلاب اسلامی از دال‌های شناور اسلام سیاسی، این «اسلام سیاسی در پی ایجاد نوعی جامعهٔ مدرن است که در کنار بهره‌گیری از دستاوردهای مثبت تمدن غرب از آسیب‌های آن به دور باشد. اسلام سیاسی برخلاف

بنیادگرایان و سنت‌گرایان، مدرنیته را به‌طور کلی نفی نمی‌کند، بلکه می‌کوشد تا اسلام را با جامعه مدرن سازگار نشان دهد» (علی‌پور، ۱۳۹۳، ۶۵).

بیانیه گام دوم با تأکید بر اصلی‌ترین اهداف انقلاب اسلامی، ایجاد دوگانه «اسلام و استکبار» و همچنین تأکید بر ایرانی‌بودن انقلاب، از ایدئولوژی و نگاهی ساختاریافته حکایت دارد که انقلاب اسلامی کشور ایران را در ساحت ملی، انقلابی در جهت اعتلای ایران و در ساحت اسلام سیاسی، کشوری عدالت‌طلب و مقاوم نشان می‌دهد (نصرت‌پناه و همکاران، ۱۳۹۸، ۴۴). استفاده از واژه‌های دوگانه‌ساز در راستای تعریف هویتی گفتمان حاکم بر بیانیه، یعنی تعریف خود در مقابل «دشمن» و مرزبندی با آن، قابل توضیح است. واژه‌هایی نظیر «دشمن»، «استکبار»، «طاغوت»، «شرق و غرب»، «فساد»، «جهاد»، «عقب‌ماندگی»، «پیشرفت»، «ملت‌های زیر ستم» و «انقلاب» می‌تواند این دوگانه‌سازی و مرزبندی میان «استقلال»، انقلاب و نظام اسلامی در برابر «دشمن»، وابستگی، فساد، طاغوت، شرق و غرب و... را در سطوح گوناگون اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و... در زمان گذشته، حال و آینده بازنمایی کند. در جدول زیر می‌توان گفتمان‌های رقیب انقلاب اسلامی را براساس بیانیه گام دوم تفکیک کرد و نشان داد با چه واژه‌هایی این گفتمان‌های دشمن بازنمایی شده‌اند:

جدول ۳: ضدیت‌ها: دشمن داخلی و خارجی

گفتمان‌های رقیب	واژه‌های غیریت‌ساز
<p>ضدیت‌ها: دشمن</p> <p>کمونیسیم، لیبرالیسم، سرمایه‌داری، اسلام انحرافی</p>	<p>«بیگانه»، «غرب»: «چپ و راست مدرنیته»، «شرق و غرب مادی»، «آمریکا»، «دولت آمریکا»، «آمریکای جهان‌خوار و جنایت‌کار»، «رژیم صهیونیستی»، «برخی دولت‌های غربی»، «صدام»، «تحریم دشمنان»، «استکبار»، «مستکبران جهان»، «رژیم‌های زورگو»، «قدرت‌های انحصارگر»، «ده‌ها دولت معاند»، «سردمداران گمراهی و ستم»، «کانون دشمنی»، «دشمن و پیاده‌نظامش»، «تحریف و دروغ‌پردازی»، «رهزنان فکر و عقیده»، «فرعون‌های در بستر راحت آرمیده»، «آلودگی اخلاقی غرب».</p>

<p>«رژیم فاسد طاغوت»، «دوران پهلوی»، «دوران قاجار»، «دست‌نشانده آمریکا»، «عمال بیگانه»، «چند ایرانی خودفروخته»، «فتنه‌های داخلی»، «فساد و بی‌بندوباری»، «لجنزارهای فساد»، «دروغ‌ها»، «تحریف و دروغ‌پردازی»، «رهزنان فکر و عقیده»، «بی‌عدالتی»، «بی‌توجهی به شعارهای انقلاب»، «غفلت از جریان انقلاب».</p>	<p>قاجار، پهلوی، غیراسلامی‌ها</p>	
---	--	--

(منبع: یافته‌های پژوهش)

تضاد معنایی واژگان و عبارات‌ها در مرزبندی با گفتمان‌های رقیب ناظر به سه هدف مهم صورت گرفته است: نخست فاصله‌گذاری و نمایش تفاوت‌های ایدئولوژیکی و عملکردی با غرب و حکومت پهلوی که با استفاده از عباراتی نظیر «تحریم و زورگویی» در مقابل «استقلال و آزادی»، «پیشرفت سریع و رستاخیز علمی» در مقابل «عقب‌افتادگی شرم‌آور علمی، صنعت مونتاژ در مقابل فناوری بومی» بازنمایی شده است. هدف دوم از به‌کارگیری واژگان و عبارات متضاد، ناظر به نقد حکومت اسلامی و فاصله‌گذاری میان وضع موجود و مطلوب است که با استفاده از عباراتی مانند «عدالت در وضع کنونی در مقابل عدالت حکومت علوی»، «عقب‌بودن در قله‌های دانش جهان در مقابل رستاخیز علمی، وسوسه مال و مقام و ریاست در مقابل زهد انقلابی، تبعیض در توزیع منابع عمومی و میدان‌دادن به ویژه‌خواری و مدارا با فریبگران اقتصادی در مقابل کسب ثروت» بازنمایی شده است. هدف سوم نیز در راستای امیدبخشی و تأکید بر برتری جنبه‌های مثبت نسبت به جنبه‌های منفی است که با دو عبارت امید صادق و متکی به واقعیت‌های عینی در مقابل امید کاذب و فریبنده و تعدد دل‌های امین و خدمتگزار به نسبت مفسدان بازنمایی شده است (نصرت‌پناه و همکاران، ۱۳۹۸، ۴۵).

۵-۳-۱. از سلطه گفتمان‌های رقیب تا غلبه بر آن‌ها

گفتمان‌ها همواره به ترسیم شرایط و وضعیت تاریخی می‌پردازند تا وضع مطلوب را با آسیب‌شناسی آن شرایط ترسیم کنند. گفتمان انقلاب اسلامی یا بیانیه گام دوم، نخست به ترسیم وضعیتی می‌پردازد که گفتمان‌های دشمن - داخلی و خارجی - سلطه داشته‌اند، سپس به توصیف وضعیتی می‌پردازد که گفتمان انقلاب اسلامی هژمون شده و شرایط را مطابق

مفصل‌بندی‌ای که از دال‌های شناور حول دال مرکزی داشته است توضیح می‌دهد. از همین رو، توضیح وضع موجود و دستاوردهای نظام اسلامی پس از انقلاب اسلامی، همچنان در برابر دشمن داخلی یا رژیم پهلوی - و مقایسهٔ عملکرد آن‌ها انجام می‌شود. در جدول زیر می‌توان نشان داد که این دوگانه‌سازی «پیشرفت‌های» نظام اسلامی و «عقب‌ماندگی» رژیم پهلوی چگونه برشمرده شده‌اند.

جدول ۴: گذشته و زمان حال: دستاوردها

مضمون اصلی	مضمون‌های پایه
گذشته: عقب‌ماندگی و وابستگی	«رژیم فاسد طاغوت»، «استبداد و کودتایی بودن»، «به‌دست بیگانه بر سر کار آمدن»، «وضع به‌شدت نابسامان داخلی»، «انحطاط تاریخی طولانی»، «ایران پیش از انقلاب، در تولید علم و فناوری صفر بود»، «در صنعت به‌جز مونتاژ و در علم به‌جز ترجمه هنری نداشت»، «در رژیم طاغوت بیشترین خدمات و درآمدهای کشور در اختیار گروه کوچکی از پایتخت‌نشینان بود»، «محرور بودن مردم از نیازهای اولیه»، «تبلیغات مروج فساد و بی‌بندوباری در دوران پهلوی»، «دست‌نشاندهٔ آمریکا و عنصر خائن به ملت».
زمان حال: پیشرفت و استقلال	«کشور و ملتی مستقل، آزاد، مقتدر، باعزت، متدین، پیشرفته در علم»، «جهادهای بزرگ و افتخارات درخشان و پیشرفت‌های شگفت‌آور»، «مدیریت جهادی»، «عزت و پیشرفت در همهٔ عرصه‌ها»، «پیشرفت سریع»، «حکومت مردمی و مردم‌سالاری»، «ارادهٔ ملی»، «جوانان»، «ثبات و امنیت کشور»، «تمامیت ارضی و حفاظت از مرز»، «هزاران شرکت دانش‌بنیان»،

وضعیت گذشته و زمان حال

<p>«هزاران طرح زیرساختی»، «میلیون‌ها تحصیل‌کرده دانشگاهی»، «هزاران واحد دانشگاهی»، «چرخه سوخت هسته‌ای»، «سلول‌های بنیادی»، «فناوری نانو»، «زیست‌فناوری»، «شصت برابر شدن صادرات غیرنفتی»، «ده برابر شدن واحدهای صنعتی»، «ده برابر شدن صنایع از نظر کیفی»، «تبدیل صنعت مونتاژ به فناوری بومی»، «صنایع دفاعی»، «درخشش در رشته‌های حساس و مهم پزشکی»، «مشارکت مردمی»، «مقابله با فتنه‌های داخلی»، «حضور در صحنه‌های ملی»، «استکبارستیزی»، «فعالیت‌های نیکوکاری»، «مسابقه خدمت‌رسانی»، «ارتقای بینش سیاسی آحاد مردم»، «مبارزه با بی‌عدالتی»، «آمار بزرگ راه‌سازی و خانه‌سازی»، «ایجاد مراکز صنعتی و اصلاح امور کشاورزی»، «رویکرد دینی و اخلاقی در جمهوری اسلامی»، «رونق بی‌سابقه مساجد و فضاهای دینی»، «صف اعتکاف»، «اردوهای جهادی»، «جهاد سازندگی»، «بسیج سازندگی»، «ایستادگی در برابر قلدران و زورگویان و مستکبران جهان»، «تسلیم‌ناپذیری».</p>		
---	--	--

(منبع: یافته‌های پژوهش)

۶. فرصت‌ها و تهدیدهای پیش‌روی نظام اسلامی براساس بیانیه گام دوم

گفتمان انقلاب اسلامی یا بیانیه گام دوم، با اشاره به «حفظ آرمان‌های انقلابی» و ذکر این نکته آغاز می‌شود که کمتر انقلابی توانسته آرمان‌های خود را حفظ و ادامه دهد. اصلی‌ترین پیام آغازین که می‌توان از متن بیانیه استنتاج کرد همان «حفظ آرمان‌های انقلابی» است و

در گفتمان انقلابی بیانیه هرگونه «تغییر» و «تجدید نظر» در آرمان‌ها و شعارها، بزرگ‌ترین تهدیدی است که می‌توان برای انقلاب‌ها و به‌ویژه انقلاب اسلامی ایران در نظر گرفت. چنین تهدید وجودی را می‌توان تهدید «هویتی» نامید. در ادامه، با اشاره به «دشمنان» دو قطبی - شوروی و آمریکا - در سال‌های آغازین انقلاب، این نکته برجسته شده است که «تهدید» یکی از قطب‌ها یعنی بلوک شرق یا شوروی از میان رفته است؛ اما تهدید بلوک غرب به رهبری آمریکا همچنان پابرجاست، هرچند قدرتش از رو به افول گذاشته و «با مشکلاتی که خبر از نزدیکی احتضار می‌دهند، دست و پنجه نرم می‌کنند» (خامنه‌ای، ۱۳۹۷، ۳).

گفتمان حاکم بر بیانیه، به‌جِد تغییر یا «تاریخ مصرف» و «طول عمر مفید» فرض کردن برای شعارهای «انقلاب دینی» را در حکم تهدیدهای وجودی «هویتی» در نظر می‌گیرد و تأکید دارد شعارهای «آزادی، معنویت، عدالت، اخلاق، استقلال، عزت، عقلانیت، برادری» فرازمانی و لایتغیر هستند. پس بزرگ‌ترین تهدید زمانی رُخ می‌دهد که «دل‌زدگی» پیش آید. «هرگز نمی‌توان مردمی را تصور کرد که از این چشم‌اندازهای مبارک دل‌زده شوند. هرگاه دل‌زدگی پیش آمده، از روی گردانی مسئولان از این شعارهای دینی بوده است و نه از پایبندی به آن‌ها و کوشش برای تحقق آن‌ها». در ادامه، دوباره تهدید و خطر «تجدید نظرپذیری» در متن بیانیه ظاهر می‌شود و درباره آن هشدار داده می‌شود. نویسنده تأکید دارد: «انقلاب اسلامی پس از نظام‌سازی، به رکود و خموشی دچار نشده و نمی‌شود و میان جوشش انقلابی و نظم سیاسی و اجتماعی تضاد و ناسازگاری نمی‌بیند، بلکه از نظریه انقلابی تا ابد دفاع می‌کند» (خامنه‌ای، ۱۳۹۷، ۳).

در مرحله بعد، تأکید می‌شود که برای اجتناب از این تهدید وجودی هویتی، «جمهوری اسلامی... به اصول خود به‌شدت پایبند و به مرزبندی‌های خود با رقیبان و دشمنان به‌شدت حساس است». نکته اصلی دوم در شکل‌گیری گفتمان انقلابی اینجا ظاهر می‌شود: «مرزبندی با دشمنان و رقیبان». تا اینجا در گفتمان بیانیه دو تهدید اساسی آشکار شده است که چندین بار درباره آن هشدار داده می‌شود: ۱. تجدید نظرطلبی، ۲. مرزبندی با دشمنان.

گفتمان انقلابی همواره بر طی شدن فاصله میان «واقعیت و باید» حساس است و اساساً کارویژه خود را طی کردن این فاصله تعریف می‌کند. چنانچه این اتفاق نیفتد دوباره تهدیدی

در برابر انقلاب و نظام ظاهر خواهد شد؛ لذا در متن بیانیه از واژگانی که بر مفهوم «ما می‌توانیم» مبتنی است، تأکید می‌شود «این فاصله طی شدنی است» و با ارجاع به تجارب چهل‌ساله، راه طی شدن این فاصله را در آینده می‌جوید: «بی‌شک در آینده، با حضور نسل جوان مؤمن و دانا و پُرانگیزه، با قدرت بیشتر طی خواهد شد». درنهایت، تهدید دیگری را که به‌طورکلی می‌تواند متوجه انقلاب‌ها باشد، بازنمایی می‌کند: «افراط». در متن بیانیه تأکید شده است انقلاب اسلامی «مرتکب افراط‌ها و چپ‌روی‌هایی که مایه ننگ بسیاری از قیام‌ها و جنبش‌هاست، نشده است» (خامنه‌ای، ۱۳۹۷، ۴).

از این مرحله به بعد است که گفتمان بیانیه بحث را معطوف به «آینده» می‌کند و تأکید می‌کند انقلاب و نظام در آینده مورد تهدیدهای ناشناخته قرار خواهد گرفت. سپس تهدیدهای آتی را با مفهوم «دشمن» توضیح می‌دهد: «دشمنان انقلاب، با انگیزه‌ای قوی، تحریف و دروغ‌پردازی درباره گذشته و حتی زمان حال را دنبال می‌کنند و از پول و همه ابزارها برای آن بهره می‌گیرند. رهنان فکر و عقیده و آگاهی بسیاری؛ حقیقت را از دشمن و پیاده‌نظامش نمی‌توان شنید» (خامنه‌ای، ۱۳۹۷، ۴).

۶-۱. مفهوم دشمن

مفهوم «دشمن» در شکل‌گیری تهدیدها و فرصت‌هایی که در بیانیه گام دوم انقلاب آمده است نقش کلیدی ایفا می‌کند و تقریباً هرآنچه تصویر می‌شود در ارتباط با «دشمن» است؛ به‌گونه‌ای که گفتمان بیانیه و ایدئولوژی مولد آن، انقلاب اسلامی را پدیده‌ای می‌داند که در ابتدای ظهورش جهان «دوقطبی» را به جهان «سه‌قطبی» تبدیل کرد. پس از فروپاشی شوروی، این تقابل تبدیل به تقابل دوگانه جدید «اسلام و استکبار» پدیده برجسته جهان معاصر و کانون توجه جهانیان می‌شود (خامنه‌ای، ۱۳۹۷، ۵).

۶-۲. فرصت/تهدید

در بیانیه گام دوم انقلاب، به چالش‌های پیش‌روی گفتمان انقلاب اشاره شده است: «۱. شناخت دقیق انقلاب اسلامی، مقابله با چالش «تحریف و قلب حقیقت»، ۲. انتقال دقیق اصول و ارزش‌های انقلاب به نسل‌های آینده، مقابله با چالش «گسست نسلی انقلاب»، ۳.

قرارگرفتن جوانان در محور انقلاب در گام دوم، مقابله با چالش «یأس و انفعال»، ۵. مدیریت جهادی، مقابله با چالش ناکارآمدی» (کلانتری، ۱۳۹۹، ۳۸-۴۳).

در بیانیه گام دوم، فرصتهایی که طی چهار دهه گذشته فراهم آمده است و نظام اسلامی با استفاده از آن‌ها در جهت تحقق آرمان‌ها و شعارهایش حرکت کرده برشمرده می‌شود. نکته مهم اینجاست که رهبر انقلاب در شرح این فرصت‌ها و کارهای انجام‌شده به تهدیدهایی اشاره می‌کند که با برخی کم‌کاری‌ها در استفاده از این فرصت‌ها همچنان پابرجا هستند. عمده این فرصت‌ها و تهدیدهایی که هنوز پابرجا هستند داخلی محسوب شده و همان مسئله «ناکارآمدی» است. در گفتمان بیانیه، تهدیدهای اساسی، بیرونی و در ارتباط با مفهوم دشمن برجسته می‌شود؛ اما تهدیدهای داخلی عمدتاً به عملکرد کارگزاران و مسئولان ارتباط می‌یابد. در گفتمان بیانیه گام دوم وقتی از فرصت‌ها بحث می‌شود مفهوم «جوانان» دال مرکزی است؛ به گونه‌ای که جوانان نیروی اصلی یا «میدان‌دار داخلی» از ابتدای انقلاب تا زمان حال و سپس آینده معرفی می‌شوند (خامنه‌ای، ۱۳۹۷، ۵).

۶-۲-۱. فرصت‌ها

پیش از ترسیم سطوح فرصت‌ها، باید اشاره کرد که بحث فرصت‌ها با بحث نقاط قوت و ظرفیت‌ها در ارتباط است. در متن بیانیه، به نقاط قوت گفتمان انقلاب اسلامی در شش محور - هویتی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی، و علمی و فناوری - اشاره شده است. نکته برجسته در میان آن‌ها این است که «در بُعد قوت‌ها، محور قوت‌های «هویتی» انقلاب اسلامی بر دیگر محورهای سیاسی، فرهنگی، و اجتماعی و علمی و فناوری، نظامی و ظرفیتی سایه افکننده و به عبارتی ضامن حفظ بقا و تداوم انقلاب اسلامی است؛ به گونه‌ای که صیانت از آن لازم و ضروری است و چنانچه در هدف‌گذاری، جهت‌گیری و انتخاب منابع و ابزار عدولی صورت گیرد در واقع نقض غرض انقلاب خواهد بود. بُعد هویتی انقلاب، معنابخش و تمایزدهنده انقلاب اسلامی از دیگر انقلاب‌های بزرگ جهان می‌باشد» (نادری و پیرانی، ۱۳۹۹، ۳۱۳).

جدول ۵: فرصت‌های پیش‌روی نظام

مضمون اصلی	مضمون‌های پایه
فرصت‌های داخلی	«انسان»: «مدیران جوان»، «کارگزاران جوان»، «اندیشمندان جوان»، «فعالان جوان»، «ظرفیت‌های طبیعی و انسانی کم‌نظیر»، «نیروی انسانی مستعد و کارآمد»، «جمعیت جوان زیر ۴۰ سال»، «دست و دل‌های امین و خدمتگزار»
	«سواحل دریایی طولانی»، «حاصلخیزی زمین با محصولات متنوع کشاورزی و باغی»، «موقعیت استثنایی جغرافیایی»، «هفت درصد ذخایر معدنی جهان»، «منابع عظیم زیرزمینی»
	«بازار بزرگ ملی»، «اقتصاد بزرگ و متنوع»
	«استعداد علم و تحقیق در ملت ما از متوسط جهان بالاتر است»
فرصت‌های خارجی	«الگوی مقاومت در برابر سلطه آمریکا»، «تحرك جدید نهضت بیداری اسلامی»
	«گسترش حضور قدرتمندان سیاسی جمهوری اسلامی در غرب آسیا»
	«بازار بزرگ منطقه‌ای»

(منبع: یافته‌های پژوهش)

۶-۲-۲. تهدیدها

در بحث تهدیدها، نقاط ضعف اهمیت پیدا می‌کند. آنچه از تحلیل گفتمان بیانیه گام دوم می‌توان به دست آورد این است که ضعف‌های نظام اسلامی را در چهار حوزه هویتی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی می‌توان شناسایی کرد. شایان توجه است که «در بُعد ضعف‌ها، ضعف‌های هویتی انقلاب اسلامی، ناشی از پذیرش سبک زندگی غربی در زیست‌جهان

(بافت‌هایی از) جامعه ایرانی در ابعاد فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی می‌باشد. ضعف‌های هویتی مبنایی‌ترین ضعف انقلاب اسلامی است. نظر به اینکه انقلاب اسلامی بر پایه شعارهای فطری بشری قوام یافته است می‌توان با نهادینه کردن ایمان دینی و سبک زندگی اسلامی ایرانی، دیگران را مصون کرد» (نادری و پیرانی، ۱۳۹۹، ۳۱۴ و ۳۱۵).

جدول ۶: تهدیدهای پیش‌روی نظام

مضمون اصلی	مضمون‌های پایه	تهدیدهای پیش‌روی نظام
اقتصادی	«مفسدان و خائنان و کیسه‌دوختگان»، «اقتصاد ضعیف»، «عملکرد اقتصادی ضعیف»، «بودجه‌بندی معیوب و نامتوازن»، «بی‌ثباتی سیاست‌های اجرایی اقتصاد»، «وجود هزینه‌های زائد دستگاه‌های حکومتی»، «بیکاری جوان‌ها»، «فقر درآمدی در طبقه ضعیف»، «تبعیض در توزیع منابع عمومی»، «میدان دادن به ویژه‌خواری»، «مدارا با فریبکاران اقتصادی»، «غفلت از قشرهای نیازمند حمایت»، «وابستگی اقتصاد به نفت»، «دولتی بودن اقتصاد»	
کارکردی	«ضعف‌های مدیریتی»، «بی‌توجهی به ظرفیت داخلی»، «بی‌توجهی به ظرفیت نیروی انسانی کشور»، «رعایت نکردن اولویت‌ها»، «فساد اقتصادی و اخلاقی و سیاسی»، «سوسه مال و مقام و ریاست»، «غفلت دست‌اندرکاران از ظرفیت‌ها»، «ظرفیت‌های استفاده نشده»، «امید کاذب و فریبنده»، «نومیدی بی‌جا و ترس کاذب»	
رسانه‌ای	«ابزارهای رسانه‌ای پیشرفته و فراگیر»	
ساختاری	«عیوب ساختاری»، «آزادی قانونی»، «نگاه به خارج»	

<p>«سیاست تبلیغی و رسانه‌ای دشمن»، «مأیوس‌سازی مردم و حتی مدیران و مسئولان ما از آینده»، «خبرهای دروغ»، «تحلیل‌های مغرضانه»، «وارونه نشان دادن واقعیت‌ها»، «پنهان کردن جلوه‌های امیدبخش»، «بزرگ کردن عیوب کوچک»، «کوچک نشان دادن یا انکار محسّنات»</p>	<p>رسانه‌ای</p>	<p>تهدیدهای خارجی</p>	
<p>«چالش‌های مستکبران»، «تحریم و وسوسه‌های دشمن»، «آمریکا»، «مذاکره با آمریکا»، «تلاش غرب در ترویج سبک زندگی غربی در ایران»</p>	<p>هویتی</p>		

(منبع: یافته‌های پژوهش)

۷. نتیجه‌گیری

بیانیه گام دوم انقلاب به‌مثابه سندی راهبردی است که مبتنی بر گفتمان «انقلاب اسلامی» به ترسیم آینده نظام اسلامی ایران و چگونگی تحقق آرمان‌ها با توجه به فرصت‌ها و تهدیدها پرداخته است. از همین رو، این بیانیه از اهمیت بسیار بالایی برای آگاهی از راهبرد نظام و مسیری که قرار است در چهل سال آینده طی کند، برخوردار است.

بر مبنای تحلیل گفتمان، آنچه در این بیانیه برجسته است تمرکز بر افق‌های آینده و پیش‌بینی فرصت‌ها و تهدیدها در سطوح گوناگون با توجه به «تجارب گذشته» است. متن بیانیه سرشار از «امید» و همدلی، مخاطب قراردادن جوانان و تأکید بر فعل انگیزشی «ما می‌توانیم» است. اما در این کار، رهبر انقلاب هرگز دچار «امید کاذب» نمی‌شود و هوشیارانه در این باره هشدار می‌دهد، به‌گونه‌ای که دائماً به تجارب گذشته ارجاع می‌دهد و به برشمردن ظرفیت‌ها، دستاوردها، ضعف و کاستی‌ها در مسیر طی شده چهل ساله و مقایسه آن با رژیم پیشین می‌پردازد. بر این مبنای آگاهی از تجارب پیشین، ظرفیت‌ها و کاستی‌ها به ترسیم چشم‌انداز آینده و پیش‌بینی فرصت‌ها و تهدیدها در سطوح گوناگون، هویتی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و... می‌پردازد.

در زبان بیانیه، علاوه بر انگیزش، از واژه‌های «دوگانه‌ساز» ترسیم‌کننده مرز میان «اسلام

تحلیل گفتمان بیانیه «گام دوم انقلاب»... - آزاده زینوند لرستانی (۲۳۵-۲۱۰) / ۲۳۳

و استکبار» استفاده ویژه‌ای می‌شود. از همین رو، مفهوم «دشمن» در این بیانیه به مثابه اَبَر مفهوم در وجوه گوناگون داخلی و خارجی، در گذشته، زمان حال و آینده، به طرق گوناگون پدیدار می‌شود. لذا تقویت و تکیه بر توان داخلی در این گفتمان برای مقاوم بودن در برابر دشمن از اهمیتی ویژه برخوردار است.

استفاده از این سند و فضای آیندگی ترسیم شده در آن، برای سیاست‌گذاران و همچنین ملت ایران در سطوح گوناگون و به ویژه جوانان، می‌تواند تبدیل به عنصری آگاهی‌بخش برای برداشتن گام‌های مستحکم و استوار در خصوص تحقق آرمان‌های انقلاب شود. در نتیجه، می‌توان پیشنهادهایی برای پژوهش‌های بعدی مطرح کرد: ۱. بررسی جایگاه بیانیه گام دوم در میان سیاست‌گذاران خُرد و کلان نظام اسلامی و بررسی کارهای انجام شده؛ ۲. بررسی جایگاه و نفوذ گفتمان بیانیه در سطوح اجتماعی و به ویژه جوانان که مخاطب اصلی این بیانیه هستند؛ ۳. تدوین راهبردهایی برای تحقق موارد ذکر شده در بیانیه.

کتابنامه

- آقاگل‌زاده، فردوس و مریم‌سادات غیاثیان (۱۳۸۶). «رویکردهای غالب در تحلیل گفتمان انتقادی»، زبان و زبان‌شناسی، سال ۳، ش ۵، صص ۳۸-۵۴.
- بشیریه، حسین. تحلیل گفتمان دریچه‌ای برای کشف ناگفته‌ها، تهران، دانشگاه امام‌صادق علیه السلام، ۱۳۸۵.
- بهروزی‌لک، غلامرضا و فاطمه قربانی (۱۳۹۳). «فرصت‌ها و چالش‌های جهانی شدن بر هویت نسل سوم انقلاب اسلامی و راهکارهای مقابله با آن براساس روش تحلیل SWOT»، دوفصلنامه سیاست اسلامی، سال ۲، ش ۶، صص ۶۱-۸۶.
- پورپزشک، امیر (۱۳۹۰). «گفتمان انقلاب اسلامی و بیداری اسلامی»، مطالعات روابط فرهنگی بین‌الملل، ش ۳، صص ۷۴-۷۶.
- پیرس، جان و ریچارد کنت رایبِنسون (۱۳۹۸). برنامه‌ریزی و مدیریت استراتژیک، ترجمه سهراب خلیلی شورینی، تهران، یادواره کتاب.
- تاجیک، محمدرضا (۱۳۸۴). گفتمان، پادگفتمان و سیاست، تهران: نگاه معاصر.
- ترک‌زاده، جعفر و همکاران (۱۳۹۹). «تحلیل گفتمان بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی: ضرورت

- ۴، صص ۲۶۹-۲۹۱.
- حجازی، سیدنصرالله و وحید بهرامی (۱۳۹۸). «کاربست روش تحلیل گفتمان لاکلا و موف در رشته علوم سیاسی»، فصلنامه روش‌شناسی در علوم انسانی، ش ۹۹، صص ۱-۱۸.
- حسینی‌فر، عبدالرحمان و فاطمه امیری پریان (۱۳۹۳). «تحلیل گفتمان به‌مثابه روش»، فصلنامه جستارهای سیاسی معاصر، س ۵، ش ۱۱، صص ۴۹-۶۷.
- حسین‌نیا مقدم، سیدعباس و همکاران (۱۳۹۸). «بررسی تطبیقی-تحلیلی گفتمان‌های رقیب در خاورمیانه: مطالعه موردی گفتمان‌های انقلاب اسلامی ایران، اخوانی سکولار ترکیه، و سلفی-تکفیری عربستان سعودی»، فصلنامه مطالعات بین‌المللی، س ۱۶، ش ۳، صص ۲۳-۵۲.
- خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۷). «بیانیه گام دوم انقلاب خطاب به ملت ایران»، دسترسی در: <https://farsi.khamenei.ir>
- خسروی، علیرضا (۱۳۹۸). «بازنمایی درون‌گفتمانی کارآمدی جمهوری اسلامی در گام دوم انقلاب»، فصلنامه مطالعات راهبردی، س ۲۲، ش ۸۵، صص ۵۳-۸۱.
- دارابی، علی (۱۳۹۹). «گام دوم انقلاب اسلامی، تهاجم نرم و سواد رسانه‌ای»، دوفصلنامه مطالعات قدرت نرم، س ۱۰، ش ۲، صص ۹۵-۱۲۱.
- رهنمایی، سیداحمد (۱۳۹۹). «فلسفه بیانیه گام دوم با تأکید بر مقاصد بین‌المللی انقلاب اسلامی»، فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، س ۱۷، ش ۶۳، صص ۷۵-۹۴.
- سلیمی‌بنی، صادق (۱۳۹۲). «وضعیت‌سنجی سیاسی نظام جمهوری اسلامی ایران در ابتدای دهه چهارم انقلاب اسلامی: قوت‌ها و ضعف‌ها؛ فرصت‌ها و تهدیدها»، فصلنامه پژوهش‌های انقلاب اسلامی، س ۲، ش ۴، صص ۱۵۳-۱۸۰.
- شیروودی، مرتضی (۱۳۹۹). «قدرت نرم، تمدن نوین اسلامی و بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی»، دوفصلنامه تمدن اسلامی و دین‌پژوهی، س ۲، ش ۵، صص ۱۱۴-۱۳۲.
- عبدی، ابوالفضل (۱۳۹۹). «روش‌شناسی تقابل دو نظریه نظام انقلابی و انحطاط تاریخی در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی»، مجله پژوهش و مطالعات علوم اسلامی، س ۲، ش ۲۰، صص ۱-۲۰.
- علی‌پور گرجی، محمود (۱۳۹۳). «گفتمان اسلامی سیاسی در انقلاب اسلامی ایران»، فصلنامه رهیافت انقلاب اسلامی، ش ۲۷، صص ۶۱-۷۸.
- غفاری هاشجین، زاهد و ایوب نیکونهاد (۱۳۹۹). «تحلیل آینده‌نگارانه بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی»، دوفصلنامه علمی پژوهشی سیاسی، س ۱۶، ش ۲، صص ۴۸۷-۵۱۲.

تحلیل گفتمان بیانیه «گام دوم انقلاب»... - آزاده زینوند لرستانی (۲۳۵-۲۱۰) / ۲۳۵

فراستی، عبدالوهاب (۱۳۹۴)، «درآمدی بر دورویکرد متفاوت اسلام فرهنگی، مدنی و سلفی رقبای کنونی گفتمان انقلاب»، پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، دسترسی در:

<https://www.hawzah.net/fa/Article/View/94614>

کلاتتری، ابراهیم (۱۳۹۹). «شناسایی عمده‌ترین چالش‌های پیش‌روی انقلاب اسلامی و راهکارهای مقابله با آنها برپایه تحلیل فرامتنی بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی»، فصلنامه پژوهش‌های انقلاب اسلامی، س ۹، ش ۴، ص ۲۹-۴۷.

گودرز، غلامرضا و همکاران (۱۳۹۹). «طراحی و تبیین الگوی نهاد تمدن‌ساز، مبتنی بر تحلیل محتوای بیانیه گام دوم انقلاب»، فصلنامه مدیریت اسلامی، س ۲۸، ش ۳، ص ۴۵-۷۷.

مارش، دیوید و جری استوکر (۱۳۸۴). روش و نظریه در علوم سیاسی، ترجمه امیرمحمد حاجی‌یوسفی، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی غیرانتفاعی.

مریجی، شمس‌الله (۱۳۹۸). «مبانی و عوامل تحقق تغییرات اجتماعی در بیانیه گام دوم انقلاب»، فصلنامه علوم سیاسی، س ۲۲، ش ۸۷، ص ۷۹-۹۷.

موسوی خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۷۸). صحیفه نور، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.

موسوی، سیدمحمد (۱۴۰۰). «پیش‌ران‌های انقلاب اسلامی در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای با تأکید بر بیانیه گام دوم»، فصلنامه دولت‌پژوهی جمهوری اسلامی ایران، س ۷، ش ۱، ص ۷-۲۴.

نادری، مهدی و شهره پیرانی (۱۳۹۹). «راهبردهای پیش‌رو در پساچهل‌سالگی انقلاب اسلامی (تبیین بیانیه گام دوم انقلاب)»، دوفصلنامه دانش سیاسی، س ۱۶، ش ۱، ص ۳۰۵-۳۲۸.

نباتیان، محمداسماعیل (۱۴۰۰). «گفتمان انقلاب اسلامی و مواجهه با چالش‌های بدیل‌سازی»، فصلنامه مطالعات بیداری اسلامی، س ۱۰، ش ۱، ص ۷-۲۹.

نصرت‌پناه، محمدصادق و همکاران (۱۳۹۸). «تحلیل گفتمان انتقادی بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی با بهره‌گیری از روش نورمن فرکلاف»، فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، س ۲۲، ش ۸۳، ص ۳۹-۶۵.

نوده فراهانی، اسماعیل (۱۳۹۹). «الگوی حکمرانی گام اول انقلاب و دلالت‌های سیاست‌گذارانه بیانیه گام دوم»، دوفصلنامه اسلام و علوم اجتماعی، س ۱۲، ش ۲۳، ص ۵-۳۲.

هوارت، دیوید (۱۳۸۴). «نظریه گفتمان»، در: مارش، دیوید و جری استوکر، روش و نظریه در علوم سیاسی، ترجمه امیرمحمد حاجی‌یوسفی، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی غیرانتفاعی.